

VIRTUS

23 | 2016

Mei jet Broers

De zestiende-eeuwse ‘adelskroniek’ van graaf Floris I van Pallandt

187

In 1590 gaf Floris I van Pallandt, graaf van Culemborg, opdracht tot de vervaardiging van ‘een boek mitte schilderijen’. In het boek moesten ‘in Culemborgse sprake, die namen van de personen, heerlijkheid en de plaatsen’ opgetekend worden.¹ Het resultaat is een genealogische gebonden kroniek van 42 bij 31 cm. De band, die in de negentiende eeuw vervangen is, omvat 53 beschreven en beschilderde perkamenten bladen. Een titelpagina toont alleen vier vrouwfiguren (de personificaties van rechtvaardigheid, geduld, geloof en voorzichtigheid), omringd door de Culemborgse familiewapens. Een met de hand geschilderde heraut leidt de kroniekttekst in. De in inkt uitgeschreven tekst begint bij de geschiedenis van het graafschap Teijsterbant rond het jaar 800 en eindigt, via de heren van Beusichem, bij Erard van Pallandt, vijftiende heer van Culemborg. Boven de tekst is een figurenreeks in gouache en goudverf weergegeven. Zij moeten de beschreven heren en graven én hun echtgenotes voorstellen, allen met hun familiewapen in de hand.²

Het handschrift is vermoedelijk tot in de achttiende eeuw op het kasteel te Culemborg bewaard. In 1848 werd het handschrift geveild. Het ging over in particuliere handen en wisselde een aantal keer van eigenaar tot het in 2011 door het Rijksmuseum werd gekocht. Tegenwoordig ligt het handschrift publiekelijk opgesteld op de zaal gewijd aan de adel van de

- 1 Gelders Archief, Arnhem (GA), Archief van de Heren en Graven van Culemborg (AHGC), inv.nr. 1548a (map anno t negentich), Memorie, 10 juli 1590.
- 2 Rijksmuseum, Amsterdam (RM), inv.nr. NG-2011-98, Nicolaes de Kemp e.a., ‘Genealogie van de heren en graven van Culemborg’, 1590-1593; zie rijksmuseum.nl/nl/collectie/NG-2011-98 (geraadpleegd 12 juni 2016).

Varkensleren band van het manuscript van Nicolaes de Kemp, 'Genealogie van de heren en graven van Culemborg', circa 1590-1593 (C.J. Mensing, tweede helft negentiende eeuw; coll. Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. NG-2011-98)

laatmiddeleeuwse Noordelijke Nederlanden. Elke drie maanden slaat de restaurator van het Rijksmuseum een pagina om, waardoor een nieuwe kroniektekst en een nieuwe heer en dame zichtbaar worden.³

Naar de Culemborgse kroniek is nog nauwelijks onderzoek gedaan, noch is er een aparte publicatie over verschenen.⁴ Er bestaat wel een uitgebreide historiografie over de adelskroniek als genre: een genealogisch geschrift over de adellijke opdrachtgever. Deze kronieken werden voornamelijk in de tweede helft van de vijftiende eeuw vervaardigd vanwege politieke redenen: bijvoorbeeld om een claim op een titel of een erfenis te legitimeren. Ook de zeventiende-eeuwse adellijke genealogieën, met name gemaakt door recentelijk tot de adelstand verheven families die de 'oudheid' van hun geslacht wilden bewijzen, zijn uitgebreid onderzocht.⁵ Genealogieën uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw zijn onderbelicht gebleven, wellicht omdat zij minder vaak werden vervaardigd. Voorbeelden van kronieken uit deze periode zijn de genealogie van de Van Rhemens, die hun geslacht niet elf maar zelfs 29 generaties terugvoerden om hun riddermatige status te bewijzen, en de huiskroniek van Sweder Schele. Schele herleidde in zijn 'Huiskroniek', afgerond in 1591, zijn familie terug tot een Romeins senatorengeslacht dat uiteindelijk met Karel de Grote naar het noorden was getrokken.⁶

De Culemborgse kroniek lijkt gezien de periode waarin ze is vervaardigd nagenoeg alleen te staan. Kan het handschrift beschouwd worden als een laat voorbeeld van de laatmiddeleeuwse adelskroniek en heeft het daardoor zijn plekje verdiend tussen alle laatmiddeleeuwse pracht en praal van het Rijksmuseum? Of staat het object zo ver van deze traditie af dat het misschien beter een plaatsje in de verdieping erboven had kunnen krijgen, in de zalen die de Gouden Eeuw representeren? Kortom, hoe verhoudt de Culemborgse kroniek zich tot de context en tot de traditie van de laatmiddeleeuwse adellijke genealogische kroniek?

-
- 3 P.J.W. Beltjes, 'Een merkwaardig wapen op een portretpenning van de jonggraaf Floris II van Culemborg uit 1590', *Voetnoot*, XI-XII (1994) 61-62.
 - 4 Zie C. Schimmelpenninck van der Oije e.a., ed., *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis* (Zwolle, 2013); Beltjes, 'Een merkwaardig wapen', 60-68. Beltjes noemt in dit artikel een mogelijke maker (Nicolaas de Kemp) op basis van een gevonden opdracht in het archief.
 - 5 Zie bijvoorbeeld J. Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandse geschiedschrijving in de middeleeuwen. Bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis* (Haarlem, 1932); M. Lulofs, 'Die van Bero heeft men eens gesien. De Brederode-kroniek van Jan van Leyden', in: B. Ebels-Hoving e.a., ed., *Genoehelike ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Hilversum, 1987) 79-99; M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* ('s-Gravenhage, 1981) 74; T. Hage, 'Van zwanen en Trojanen. Laatmiddeleeuwse origografie in Noord-Brabant', in: A.-J.A. Bijsterveld e.a., ed., *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch, 1998) 75-88; A. Janse, 'Vergane glorie? Een Hollands adelskroniekje in de Bourgondisch-Habsburgse periode', *Leidschrift*, I (2000) 14-35; Th. Porck, 'Een Rijnlandse serie adelskronieken (1533-1542). Het zogenaamde "Voorste Haagsche Handschrift"', *Millenium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies*, XX (2006) 20-62; H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (tweede druk; Amsterdam, 1990) 236, 238-241; R. van der Laarse, 'De ontdekking van de oudheid. Adellijke identiteitspolitiek in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, XVIII (2011) 9-42.
 - 6 C. Gietman, *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur, 1555-1702* (Utrecht 2010) 23-25, 27-29, 69-72.

Het kasteel Culemborg (*krijt en loodstift op papier, Roeland Roghman, Cuylenburgh, 1646-1647; coll. Teylersmuseum, Haarlem*)

De opdracht

De opdrachtgever, Floris I van Pallandt, werd geboren in 1539 als erfgenaam van Erard van Pallandt. Erard was de zoon van Anna van Culemborg, een jongere zus van Elisabeth van Culemborg, vrouwe van Culemborg en Hoogstraten. Elisabeth had, bij gebrek aan in leven gebleven mannelijke erfgenamen, haar vader Jasper opgevolgd. Elisabeth zelf bleef kinderloos en besloot haar bezittingen onder de kinderen van haar zussen te verdelen. Erard kreeg Culemborg, maar overleed vroegtijdig. Omdat Floris' moeder niet in staat was voor hem te zorgen – zij was geestesziek – nam Elisabeth de zorg voor haar jonge neef op zich.⁷ Elisabeth

7 A.P. van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven van Culemborg* ('s-Gravenhage, 1949) 7-13.

was een voorvechtster van de katholieke zaak en voedde haar neef zodanig op. Later bleek dit tevergeefs te zijn: Floris ging de geschiedenis in als een van de aanvoerders van de Opstand. Overigens was dit niet zozeer het gevolg van zijn heldhaftige optreden, maar door het gebruik van zijn huis als vergaderruimte en verzamelpunt voor de opstandelingen. Vlak voor het overlijden van Elisabeth verhiel Karel V de heerlijkheid Culemborg tot een graafschap. Op 19 december 1555 werd de toen achttienjarige Floris ingehuldigd als eerste graaf van Culemborg.⁸

Vijfendertig jaar later liet Floris de kroniek vervaardigen die de oorsprong en de opvolgingslijn van de Culemborgse heerlijkheid en het latere graafschap uit de doeken deed. Floris' opdracht komt vier keer voor in het Culemborgse archief: de oorspronkelijke commissie is helaas (vooralsnog) onvindbaar, maar een memorie betreffende deze opdracht wordt op 10 juli 1590 door ene Adriaen Spycker (waarschijnlijk een ambtenaar in dienst van de Culemborgs) opgetekend. Hij schrijft dat een zekere Nicolaas Kemp zal beginnen met een figurenreeks.⁹ In een ander stuk, uit december 1590, wordt bepaald dat Kemp voor iedere figuur een salaris zal ontvangen van 'een dukaat van drie gulden 10 st[ui]vers' en dat in zijn eigen onderhoud en in dat van een jongen (misschien zijn leerling) wordt voorzien.¹⁰ Een niet nader gedateerde rekening uit 1590 toont een uitbetaald bedrag aan Nicolaes Kemp van 'eenhondert enen twintich gulden'.¹¹ Dit zou erop kunnen wijzen dat hij binnen een paar maanden 34 figuren had geschilderd. Drie jaar later wordt opnieuw melding gemaakt van het boek. Het zou in Utrecht worden ingebonden, met een roodfluwelen kaft.¹² Nu wordt begonnen met het optekenen van de tekst: er werd besloten dat 'men sol scrijven miti Itali-aansche letteren, in Culemborchse sprake'. Ook wordt besloten 'dat men die scriften sol visiteren, corrigeren ende namentlick het pausdom uuytlaten, twelck wel geraeden ware dat in bijwesen van Culemborch'. De gereformeerde graaf was waarschijnlijk niet geïnteresseerd in de katholieke kerkgeschiedenis van zijn grondgebied.¹³ Over de in de archieven genoemde Nicolaes de Kemp is verder weinig bekend. Misschien was hij dezelfde Nicolaas de Kemp (Doornik, 1572-Haarlem, 1646) die een leerling was van Karel van Mander en zich had toegelegd op zeegezichten.¹⁴ Onbekend is ook of De Kemp of iemand anders de teksten bij de portretten heeft opgesteld en de familiewapens heeft uitgezocht.

Herauten uit de late middeleeuwen namen soms een 'portret' van zichzelf op in de wapenboeken die zij samenstelden. Ook in de zeventiende eeuw kwam dit voor: Willem Flesiers, een wapenheraut in dienst van de Staten-Generaal, portretteerde zichzelf en andere

8 G.D.J. Schotel, *Floris I en II van Pallant, graven van Culemborg* (Arnhem, 1846) 2-4; O.J. de Jong, *De Reformatie in Culemborg* (Assen, 1957) 61, 83.

9 GA, AHGC, inv.nr. 1548a, Memorie, 10 juli 1590.

10 GA, AHGC, inv.nr. 1548a, Memorie, 14 dec. 1590, fol. 2.

11 GA, AHGC, inv.nr. 1548a, Rekening, jan.-aug.

12 Deze is waarschijnlijk in de negentiende eeuw vervangen door de boekbinder C.J. Mensing in Amsterdam. Zie rijksmuseum.nl/nl/collectie/NG-2011-98 (geraadpleegd 12 juni 2016).

13 GA, AHGC, inv.nr. 1548c, 'anno 1593', juni-nov.

14 I. van Thiel-Stroman, 'Nicolaes de Kemp I', in: *Painting in Haarlem 1500-1850. The collection of the Frans Hals Museum* (Gent-Haarlem, 2006) 215-217.

De heraut van de *Culemborgse kroniek*, afgebeeld in het manuscript 'Genealogie van de heren en graven van Culemborg', fol. 2 (*inkt, gouache en goudverf op perkament; coll. Rijksmuseum Amsterdam*)

gewestelijke herauten in zijn wapenboek van 1652. Flessiers was naast een kenner van de heraldiek geen onverdienstelijk schilder.¹⁵ Ook in het Culemborgse handschrift is een portret van een heraut opgenomen. Deze heraut is gekleed in een traditionele herautentabbaard opgemaakt uit de stamwapens van zijn opdrachtgever: de kleurrijke wapens van Teijsterbant, Beusichem, Zuilen en Lek komen meerdere keren terug. Het wapen van Pallandt is op twee insignes op de borst en rechterarm weergegeven. De heraut heeft een herautstaf en een boekrol in de hand. De molensteenkraag geeft een modern accent aan het middeleeuwse kostuum. Het gezicht van de heraut maakt een eigentijdse indruk: het lijkt een 'realistisch' portret van een bestaand persoon. Het zou een zelfportret van Nicolaas de Kemp kunnen zijn, niet alleen kunstschilder, maar ook heraut. Aan de andere kant zijn alle figuren, van wie een groot deel nooit geportretteerd kan zijn of heeft bestaan, individualistisch weergegeven (kennelijk een van De Kemps talenten). Eveneens zou een vermelding over de kosten van het

15 H. Rottier, *Heraldiek. Wapens kennen en herkennen* (Leuven, 2006) 20, 21, 83, 92; E. Wolleswinkel, 'Willem Flessiers. Wapenheraut in de Republiek', *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, LXII (2008) 51.

optekenen van de tekst in de nota van De Kemp te verwachten zijn geweest als hij ook dienst deed als de heraldicus. In het Culemborgse archief bevindt zich een grote verzameling ongedateerde genealogische aantekeningen, onder andere kopieën van het handschrift en verschillende kwartierstaten. Het zou dus goed kunnen dat de Pallandts naast een kunstschilder iemand in dienst hadden die verstand had van heraldiek en diende als de ‘huishistoricus’.¹⁶

De Culemborgse reeks eindigt met Floris’ vader, Erard van Pallandt. Toch wordt het patrilineaire geslacht van Floris niet gevolgd. Hij had dan immers een kroniek over de heren van Pallandt moeten laten optekenen in plaats van via zijn vader en oudtante het Culemborgse geslacht te vereeuwigen. Floris verkoos dus het matrilineaire geslacht boven de traditionele opvolgingslijn van vader op zoon, kleinzoon of eventueel broer. Een overzicht van het karakter van de Noord-Nederlandse genealogische kronieken kan verduidelijken of het Culemborgse handschrift hierin uitzonderlijk is. Bovendien kan zo onderzocht worden op welke bronnen de ‘heraut’ zich gebaseerd heeft.

193

De adelskroniek

Uit de late middeleeuwen is een aantal kronieken overgeleverd over vooraanstaande adellijke geslachten als de Egmonds, Arkels en Brederodes. Ook zijn verzamelhandschriften met genealogieën van verscheidene adellijke geslachten bewaard gebleven, namelijk een Latijnse verzameling en een Nederlandse serie.¹⁷ In 1932 schaarde Jan Romein zowel de ‘grote’ kronieken als de korte genealogische aantekeningen onder de noemer ‘adelskronieken’. Hij constateerde een grote bloei van dit genre aan het eind van de vijftiende eeuw en verklaarde dit aan de hand van de aftakelende positie van de adel in de Noordelijke Nederlanden.¹⁸ Inmiddels is dit beeld herzien: de positie van de adel was immers niet zo tanende als Romein voorstelde.¹⁹ Eveneens is kritiek geuit op de term adelskroniek. In haar onderzoek naar de Brederode-kroniek is Maaïke Lulofs het er bijvoorbeeld niet mee eens om de genealogische geschriften van slechts één pagina tot adelskroniek te bestempelen. Zij benoemt alleen de verhalende kronieken waarin ook bijzonderheden over de daden van voorouders zijn opgenomen tot adelskronieken.²⁰ Vergelijkingsmateriaal voor het handschrift zijn daarom de meer omvangrijke kronieken: die van Egmond, Arkel, Brederode en uit de verzamelhandschriften die van Teijsterbant en Culemborg. Ook de vijftiende-eeuwse kroniek van Zweder van Culemborg, een verwant van Floris I, zal ter vergelijking dienen.

Trojaanse stamvaders

Twee telgen uit het geslacht Egmond lieten in de vijftiende eeuw verschillende genealogieën vervaardigen. Arnold van Egmond (1410-1473) probeerde met deze genealogieën

¹⁶ GA, AHGC, inv.nr. 1339.

¹⁷ Carasso-Kok, *Repertorium*, 174.

¹⁸ Romein, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandse geschiedschrijving*, 212-215.

¹⁹ Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 236, 238-241.

²⁰ Lulofs, ‘De Brederode-kroniek’, 79.

zijn aanspraken op de hertogentitel van Gelre te verdedigen. Zijn moeder, Maria van Arkel (1385-1415) was het enige kind van de zus van de kinderloos gestorven voormalige hertog van Gelre. De genealogieën verduidelijken zijn directe verwantschap met de hertog via zijn moeder en voeren het geslacht Arkel terug tot de Franse koningen. Eveneens onderbouwen de genealogieën de legitimiteit van een opvolging die via de vrouwelijke lijn verliep.²¹

Arnolds jongere broer Willem (1412-1483) liet ook genealogieën vervaardigen over het geslacht van hun moeder, de Arkels. In de *Cronijck van Gelre* is een stamboom opgenomen die beweest dat de gebroeders Egmond via hun moeder van de koning van Frankrijk afstamden en verwant waren aan belangrijke huizen als Kleef, Gelre en Gulik. Een andere genealogie, geschreven door Willem van Berchen, liet het Arkelse geslacht niet bij een Franse koning beginnen, maar bij een Trojaan die na de verwoesting van Troje naar Gallië zou zijn gevlucht en daar tot koning was gekroond. Een van zijn afstammelingen kwam vervolgens in ballingschap terecht in het latere Arkelse grondgebied. Hij werd hierbij geleid door een mooie witte zwaan. Antheun Janse en Tom Hage vermoeden dat de kroniek met de Trojaanse oorsprong waarschijnlijk vervaardigd werd om Willems opname als ridder in de orde van het Gulden Vlies te bevorderen. Ook werd met de genealogie zijn verwantschap aan het Arkelse huis en dus zijn rechten op het Arkelse grondgebied benadrukt.²²

194

Willem van Berchen was niet de eerste kroniekschrijver die een Trojaanse oorsprong aan een adellijk geslacht in de Nederlanden toeschreef. De graven van Holland kregen een vergelijkbare herkomst toegedicht. De geschiedschrijver Dirk Pauw stelt in zijn Hollandse kroniek de eerste graaf van Holland, Dirk I, voor als zoon van Sigisbert, de prins van Aquitanië. Deze prins zou een afstammeling van de Merovingische koningen zijn, die op hun beurt weer van de Trojanen zouden afstammen.²³ In een eerdere kroniek van Johannes de Beke wordt Dirk I al voorgesteld als 'edelen manne Diderike, die Walgerus des princen broeder was', afkomstig uit Griekenland en vooral uit Troje. Op basis van deze bronnen liet Pauw zich waarschijnlijk inspireren tot een Trojaans-Merovingisch-Aquitaanse oorsprong.²⁴ Deze Trojaanse oorsprong wordt ook beschreven in de kroniekttekst onder de laat-vijftiende-eeuwse Hollandse gravenportretten die in het Haarlemse karmelietenklooster hingen. De reeks begon bij Dirk I, werd ingeleid door een heraut en besloten door de Dood.²⁵

De familie Brederode liet zich tevens voorstaan op haar Trojaanse afstamming, en wel via bovengenoemde Dirk I. De Brederodes zouden nakomelingen zijn van een kleinzoon van deze graaf. De door Johannes a Leydis geschreven Brederode-kroniek begint bij Adam en Eva en loopt door tot de Trojaanse koning Priamus en zijn zoon Hector. Uit dit geslacht kwa-

21 A. Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum, 2009) 64-70.

22 Hage, 'Van Zwanen en Trojanen', 76, 77, 79; A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum, 2001) 282-283, 287.

23 Hage, 'Van Zwanen en Trojanen', 79; Janse, *Ridderschap*, 282.

24 H. Bruch, ed., *Johannes de Beke. Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant* ('s-Gravenhage, 1973) 42.

25 Vanwege de gedaante van een portrettenreeks, zijn deze panelen pas op hun kroniekmatige karakter onderzocht door Wim van Anrooij in 1997; zie W. van Anrooij, ed., *De Haarlemse gravenportretten. Hollandse geschiedenis in woord en beeld* (Hilversum, 1997) 8, 47.

men de koningen van Frankrijk voort. Een afstammeling van de Franse koning, een prins van Aquitanië, kreeg vervolgens een zoon die de eerste graaf van Holland werd. Zijn kleinzoon Arnulf verwekte twee zonen, van wie er een, Sijfrus, heer van Brederode werd.²⁶ Volgens Lulofs wordt in de kroniek de suggestie gedaan dat Sijfrus eigenlijk de oudste zoon van de Hollandse graaf was. Als oudste zoon zou Sijfrus meer rechten op de Hollandse graventitel hebben gehad dan zijn jongere broer Dirk III. Daarmee claimden de Brederodes dus direct af te stammen van de ‘rechtmatige’ erfgenaam van het graafschap Holland.²⁷

Germanen

Naast een antieke Trojaanse werd ook gezocht naar een meer inheemse klassieke oorsprong. Het in het Nederlands opgestelde verzamelhandschrift herbergt bijvoorbeeld een genealogische kroniek van de familie Wassenaar, waarin wordt geclaimd dat de Wassenaars afstammen van de koningen van de Catten en al voor de Romeinse tijd burggraven van Leiden waren. Volgens Rob van der Laarse is de Wassenaargenealogie gemaakt vanwege de wens om de oude burggrafelijke rechten, die de Wassenaars hadden verloren in 1420, terug te claimen. In latere genealogieën wordt deze claim voortgezet. De Wassenaars-De Ligne lieten bijvoorbeeld in 1560-1572 een genealogie vervaardigen die begint bij de eerste burggraaf van Brittenburg, vierhonderd jaar voor de stichting van Rome. Vervolgens wordt de vorst der Canninnefaten als voorvader genoemd, daarna Julius Civilis, de leider van de opstand van de Bataven tegen de Romeinen, en ten slotte de Friese koning Radboud. De genealogie is tevens geïllustreerd met ‘sierlijk uitgedoste portretjes ten voeten uit’.²⁸

195

Ook voor de Egmonds werd een meer inheemse oorsprong bedacht. Hiervoor werd door Willem van Berchen niet het geslacht van de moeder, de Arkels, gevolgd, maar het patrilineaire geslacht Egmond herleid tot de heer van Pont. De zonen van deze heer zouden een monster gedood hebben dat het Gelderse grondgebied teisterde. Na hun zegeviering verkoos de dankbare bevolking hen tot voogden van Gelre. Uiteindelijk werden deze voogden tot graven en hertogen benoemd en ondertussen had zich keizerlijk bloed in hun aderen gemengd.²⁹

De kronieken van Teijsterbant en Culemborg

Niet in het Nederlandse, maar wel in het Latijnse verzamelhandschrift is een kroniek opgenomen van de graven van Teijsterbant. Hieruit zouden volgens de opvolgingslijn uit het handschrift de heren van Culemborg zijn voortgekomen. De ‘Comitatu Teysterbandiae’ begint in 806 bij Robert, de zesde graaf van Kleef. Zijn zoon Boudewijn trouwde volgens de kroniek de dochter van Lodewijk, prins van de Provence en zoon van Karel de Grote. Hij kreeg twee zonen: de jongste, Robrecht, werd de eerste graaf van Teijsterbant. ‘Culenborch’

²⁶ Janse, *Ridderschap*, 284-285; Lulofs, ‘De Brederode-kroniek’, 89-90.

²⁷ Lulofs, ‘De Brederode-kroniek’, 89.

²⁸ R. van der Laarse, ‘De ontdekking van de oudheid. Adellijke identiteitspolitiek in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden’, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis*, XVIII (2011) 15, 23.

²⁹ Noordzij, *Gelre*, 79-85, 87.

behoorde onder andere tot de Kleefse bezittingen volgens de kroniekttekst. Robert verdeelde zijn goederen onder zijn drie zonen; de oudste, genaamd Lodewijk, kreeg Teijsterbant oftewel Culemborg, de tweede kreeg Heusden en de derde werd heer van Altena. Vervolgens worden de opvolgende heren van Heusden besproken.³⁰

Hetzelfde verzamelhandschrift bevat ook een kroniek van het geslacht Culemborg. Deze is tevens opgenomen in de Nederlandse reeks. Beide kronieken zijn inhoudelijk sterk aan elkaar verwant. De Latijnse en Nederlandse versie, 'Van den beginne ende oorspronck der baenreheeren van Culenburch', beginnen in het jaar 1160. Toen brak de heerschappij van Culemborg aan 'die sijn beginsel had uit de heerscappie van Buesichem, die eerst gesproten was uit dat graeffscap van Teijsterbant'.³¹ De eerste heer van Culemborg is volgens de kronieken Roelof, die Beusichem als bruidsschat meegaf aan zijn dochter. Daarna kreeg hij een zoon, Hubert, en die schonk hij Culemborg. De kroniek eindigt bij Jasper van Culemborg, Floris' overgrootvader.³²

196 Aan het eind van de vijftiende eeuw vervaardigde ene Zweder, waarschijnlijk een bastaardzoon van de heer van Culemborg, een zeer omvangrijke Culemborgse genealogische kroniek. Deze is later in druk uitgebracht.³³ Zweder van Culemborg had duidelijk ambities als geschiedschrijver. Zijn kroniek over de oorsprong van Culemborg tot het eigenaarschap anno 1495, vangt aan in de elfde eeuw en begint eerst met een uitgebreide kerkgeschiedenis. Pas in de dertiende eeuw komt de eerste heer van Culemborg aan bod; niet Roelof maar heer Hubrecht van Beusichem kocht het land en bouwde in 1271 een kasteel.³⁴ Zweder bespreekt naast de geschiedenis van de heren van Culemborg ook de geschiedenis van de verdere Gelderse adel en staat uitvoerig stil bij de geschiedenis van het bisdom Utrecht en het pausdom. Ook onderhoudt hij de lezer met smeulige details: schakingen komen aan bod, verboden liefdes en verschillende moordpartijen. Zijn verhaal ondersteunt hij met 'bronverwijzingen' als 'Ic Sweder van Culenborch schrijft uit den monde mijnre huisvrouwen vader die hem gekent heeft'.³⁵ De kroniek eindigt eveneens bij Jasper van Culemborg.³⁶

Van de drie Culemborg-kronieken blijkt die van Zweder het nauwkeurigst de historische gebeurtenissen te volgen. Zweder noemt namelijk Hubrecht van Beusichem als stamvader van het geslacht en dateert het ontstaan van de heerlijkheid rond 1271. In de archieven komt een Hubrecht van Bosichem als eerste heer van Culemborg voor. Hij verkreeg in 1281 de hoeve 'Kulenborg' van het kappittel van Oudmunster in Utrecht als vrij goed. Vervolgens droeg hij het kasteel en het land in leen op aan de graaf van Gelre. Het kasteel moet waarschijn-

30 W.F. Andriessen, ed., *Historia dominorum de Teysterband, Arckel, Egmonda, Brederoede, IJsselsteyn etc.* (Purmerend, 1933) 26-29.

31 Ibidem, 111, 116.

32 Andriessen, *Historia dominorum*, 116-117.

33 Ebels-Hoving, *Repertorium*, 449.

34 Zweder van Culemborg, 'Kroniek van de heren van Culemborg', in: A. Matthaeus, ed., *Veteris aevi analecta seu Vetera monumenta hactenus nondum visa* (Leiden, 1698) 589-590.

35 Zweder van Culemborg, 'Kroniek', 626.

36 Ibidem, 656.

lijk omstreeks 1271 gebouwd zijn.³⁷ De Culemborg-kronieken uit de verzamelhandschriften zijn dus een eeuw te vroeg als het gaat om het ontstaan van de heerlijkheid. Tevens halen zij de vermeende oorsprong uit het geslacht Teijsterbant aan, terwijl Zweder deze achterwege laat. Ook dat is correct van Zweder, want hoewel het graafschap Teijsterbant vermoedelijk wel bestaan heeft, is de Culemborgse verwantschap hiermee hoogstwaarschijnlijk fictief.

Het handschrift

Dat in de archiefstukken wordt geschreven dat ‘men die scrijften sol visiteren [ende] corrigeren’ duidt waarschijnlijk op het gebruiken en aanpassen van de Culemborgse geschriften over het geslacht die al voorhanden waren. De kroniek van Zweder stond echter wel vol met kerkgeschiedenissen: iets waar de gereformeerde graaf weinig mee op had.

De vervaardiger van de kroniekttekst van het boek met de schilderijen heeft zich op het punt van de Teijsterbantse verwantschap overduidelijk niet door Zweder laten weerhouden. De tekst begint met de woorden ‘Dit is de afcomste van de graven van Teijsterbant omme te comen tot kennisse van de afkomst der edele graven van Teijsterbant’. Boven de tekst is graaf Boudewijn van Kleef te zien. Naast hem is zijn echtgenote afgebeeld. Volgens de tekst is zij een dochter van prins Lodewijk van de Provence, de zoon van Karel de Grote. Een aanzienlijk echtpaar: hij uit het oude Kleefse geslacht en zij uit een Frans Karolingisch koningsgeslacht. De tekst verhaalt hoe ze samen drie zonen krijgen; de jongste, genaamd Robrecht, wordt de eerste graaf van Teijsterbant.³⁸

197

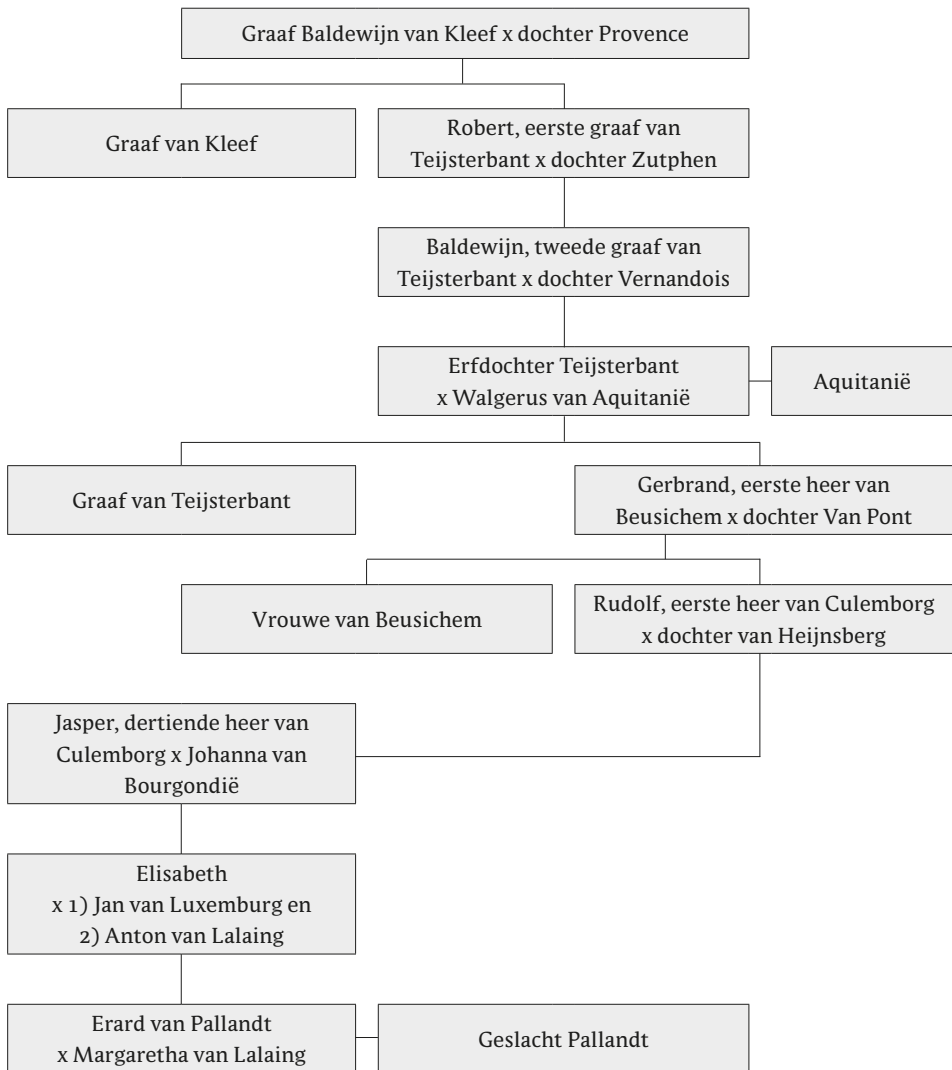
De tekst is tot nu toe bijna letterlijk hetzelfde als de tekst van de Teijsterbant-kroniek uit het verzamelhandschrift. De tekst wijkt af als de opvolgers van de eerste graaf van Teijsterbant worden besproken. Vanaf dat moment gaat het boek met de schilderijen een ‘eigen’ verhaal vertellen. Graaf Baldewijn, zoon van Robrecht, wordt geïntroduceerd. Deze Baldewijn trouwt met een dochter uit het huis Vermandois, opnieuw iemand uit een geslacht met Karolingisch bloed. Zij verwekken alleen een dochter die uitgehuwelijkt wordt aan ‘den doorluchtigen Walgerus des prinsen Sigisbertis soon van Aquitanien, oltsten broeder van den edelen graef Dirck de eerste graef van Holland, wiens linie stamme ende afcomste men can deduceeren gesprooten te sijn van alden Troijanen, sijnde coningen van Vranckrijk’.³⁹

Deze Walgerus en zijn Trojaanse afkomst worden niet genoemd in de kronieken uit de verzamelhandschriften. Het is echter wel een bekend thema: bij Johannes de Beke werd Dirk I voorgesteld als de prinselijke broer van Walgerus. De voorvaderen van deze broers zouden uit Griekenland en met name Troje afkomstig zijn. De vervaardiger van de kroniekttekst heeft zich dus direct laten inspireren door Johannes de Beke. Zijn keuze voor Walgerus als voorvader leverde dezelfde Trojaanse oorsprong op die de Hollandse graven werd aangehouden. Bovendien benadrukte de vervaardiger dat deze Walgerus de oudste broer was van

³⁷ Van Schilfgaarde, *Het archief der heeren en graven*, 7-13; B. Blommers, ‘En bouwde hij Culemborg anno 1144 voor dezen zoon’, *Voetnoot*, X (1993), online beschikbaar op voetvanoudheusden.nl (geraadpleegd 22 mei 2015).

³⁸ RM, NG-2011-3-4.

³⁹ RM, NG-2011-8.

Opvolgingslijn volgens het handschrift

Dirk I: wellicht een subtiele verwijzing dat de Culemborgs uit een waardigere tak afstamden dan de graven van Holland. Hiermee overtrof de vervaardiger de Brederodes die een verwantschap met een oudere broer van graaf Dirk III claimden. Bovendien werden de Culemborgs door hun Trojaanse oorsprong, de eerdergenoemde verwantschap met het Franse koningshuis en het geslacht Van Kleef tot dezelfde hoogte verheven als de Arkels en de Egmonds. Minder fraai aan de introductie van deze voorvader Walgerus is dat hij slechts door een hu-

welijk in het bezit komt van Teijsterbant. Walgerus maakt eigenlijk geen onderdeel uit van de patrilineaire Teijsterbantse opvolgingslijn. Door de kroniek niet te laten beginnen bij Walgerus, maar de voorouderlijke lijn van zijn echtgenote te volgen, kon de vervaardiger echter meer roemrijke voorvaderen opvoeren die hij uit de Teijsterbant-kroniek kon overnemen.

De kroniektekst gaat verder met de zoon van Walgerus, Dirk. Deze zoon wordt niet in eerdere kronieken vermeld. Wellicht heeft de vervaardiger zich hiervoor op een bron gebaseerd die niet overgeleverd is (een kroniek van de heren van Beusichem?). Vervolgens wordt het graafschap Teijsterbant verlaten. Gerbrandt, de jongste zoon van graaf Dirk, voert de reeks verder: hij wordt eerste heer van Beusichem en trouwt 'des edlen heeren dochter van Pont'. Misschien wordt hiermee een huwelijk aangegaan met het Gelderse voogdengeslacht Pont, dat volgens Willem van Berchen Gelre ooit gered had van een mythisch monster.⁴⁰

Wanneer de zevende heer van Beusichem, Roelof, wordt opgevoerd, beschrijft de kroniek een tragedie: Roelof geeft aan zijn enige kind, een vijftienjarig meisje, de heerlijkheid Beusichem als bruidsschat mee. Kort daarna baart zijn vrouw toch nog een zoon, Hubrecht. De tekst vertelt hoe hij rond 1159 het kasteel Culemborg bouwt, zodat zijn zoon niet met lege handen achterblijft. De kroniektekst is nu beland bij het ontstaan van de heerlijkheid Culemborg. De Culemborg-kronieken uit de verzamelhandschriften en de kroniek van Zweder beginnen bij het ontstaan van de heerlijkheid en eindigen bij Jasper van Culemborg. De vervaardiger kan zich hiervoor dus hebben gewend tot de kroniek van Zweder of de kroniek uit de verzamelhandschriften. Overduidelijk heeft de vervaardiger voor de laatste gekozen: net als in de verzamelhandschriften wordt het ontstaan van de heerlijkheid te vroeg gedateerd. Ook is de tekst vrijwel letterlijk overgenomen van de Latijnse of Nederlandse versie.

Naarmate de kroniek vordert, treedt de auteur meer in detail en vult hij de tekst uit de verzamelhandschriften aan. Bij de recentere heren van Culemborg wordt dieper ingegaan op de kinderen die geboren worden, de huwelijken die zij sluiten en de bezittingen die daarmee worden verworven. Als Elisabeth, Floris' oudtante, in de reeks verschijnt, wordt uitgelegd dat 'tot hiertoe is deese heerlicheit van Culemborg gesuccedeert op mannelicke oer vader op den soon ende van den eenen broeder op den ander, 't welck geduert heeft driehondert ent sestich jaer'.⁴¹ Omdat Elisabeth geen kinderen kreeg, geeft zij 'eenen Erard van Pallandt als sone van vrouw Anna der voors. gravinnen outste suster ende recht erfgenaem totte heerlicheit' Culemborg mee ter bevordering van diens huwelijk met Margriet van Lalaing, het nichtje van haar echtgenoot. De kroniek vertelt dat Erards vier zonen jong sterven 'datter maar een soon genaemt Floris inden leven ist gebleven'. Erard en zijn echtgenote sluiten de reeks af.⁴²

Heraldische elementen

In het handschrift komen 32 verschillende familiewapens voor. Alle vrouwen dragen in plaats van een ovaal wapen van een gehuwde vrouw, het wapen van de vader gecombineerd

⁴⁰ RM, NG-2011-8.

⁴¹ RM, NG-2011-48.

⁴² RM, NG-2011-51-53.

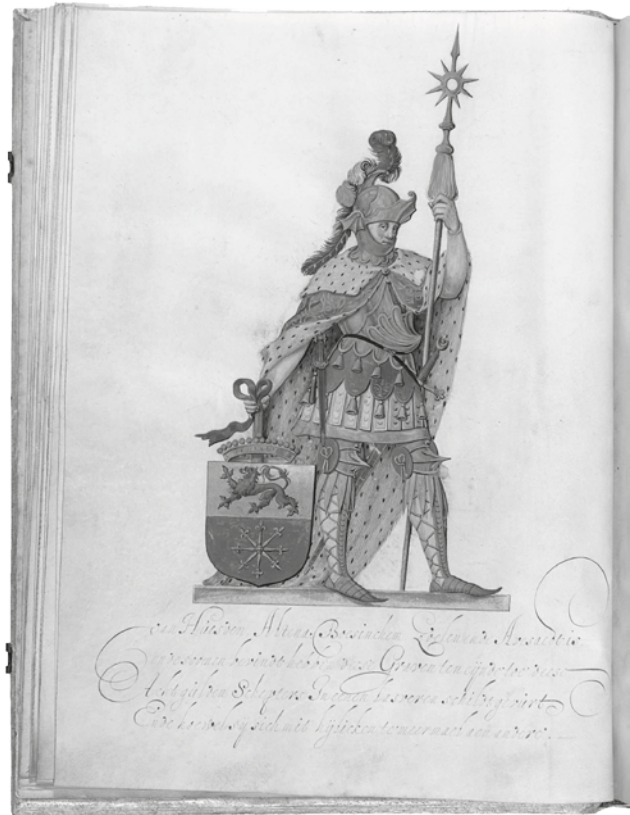
Robrecht van Kleef, eerste graaf van Teijsterbant. In zijn hand het nieuw aangenomen wapen van Teijsterbant. Afbeelding in het manuscript 'Genealogie van de heren en graven van Culemborg', fol. 5 (inkt, gouache en goudverf op perkament; coll. Rijksmuseum Amsterdam)

met dat van de echtgenoot, het ruitvormige wapen van een ongehuwde dochter. Naast de verschillende wapens die de vrouwen introduceren, nemen de mannelijke titeldragers een aantal keer een nieuw wapen op, bijdragend aan de grote verscheidenheid. In totaal wordt het stamwapen vijf keer gewijzigd. Opvallend aangezien een aloud stamwapen meer aanzien opleverde dan een jonger wapen. Vaak waren het jongere zonen of bastaarden die het vaderlijk wapen wijzigden. Uiteraard is een groot deel van de wapens die in het handschrift voorkomen, toebedacht aan de eigenaren die voor de dertiende eeuw leefden.⁴³

In het handschrift behoudt Robrecht van Teijsterbant als jongere zoon bijvoorbeeld de acht gouden scepters van het huis Kleef, maar verandert het rode schild in blauw. Deze opname van het wapen wordt beschreven in de Teijsterbant-kroniek. Walgerus introduceert het wapen van zijn eigen huis Aquitanië/Troje (hetzelfde wapen als Holland): een rode leeuw

⁴³ L. Duerloo, 'Het blazoen ontsmet. Adellijke heraldiek als toe-eigening van eer en deugd, 1550-1750', *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden/Low Countries Historical Review*, CXXIII (2008) 645.

Dirck van Teijsterbant, met het wapen van Teijsterbant en Aquitanië gecombineerd, afgebeeld in het manuscript 'Genealogie van de heren en graven van Culemborg', fol. 11 (inkt, gouache en goudverf op perkament; coll. Rijksmuseum Amsterdam)

201

in een gouden schild. Zijn zoon deelt het wapen van Teijsterbant met de rode leeuw van zijn vader. De tweede heer van Beusichem neemt uiteindelijk een geheel nieuw wapen op met twee rode voren in een gouden schild. Volgens de tekst 'niet verlatende sijns vaders wapen 't welck was in eenen gulden schild een roodenleeuwe [...] noch daerbeneffens die wapen van Teijsterbant te weeten in een lasveeren schild acht gulde schepters'.⁴⁴ De vierde heer van Beusichem neemt vervolgens het wapen op van het huis van zijn moeder: Zuilen. Opnieuw benadrukt de kroniek dat dit nieuwe wapen nog past in de traditie van het oude stamwapen: 'eenen gulden schildt, drie roode zuilen nochtans behelsende het helmteijcken van Boesinchem'.⁴⁵ De laatste wijziging vindt plaats als de achtste heer van Culemborg het wapen van zijn moeder gedeeltelijk opneemt, de zwarte leeuw van Lek. Het handschrift verschaft dus een mythische oorsprong voor de Culemborgse stamwapens die daadwerkelijk door de he-

⁴⁴ RM, NG-2011-14.

⁴⁵ RM, NG-2011-29-30.

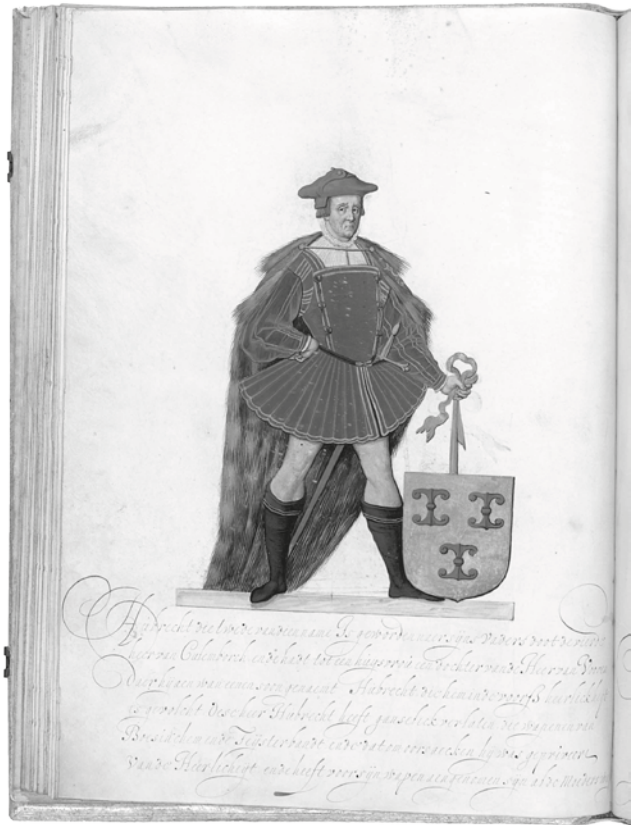
Gerbrand, eerste heer van Beusichem, met een geheel nieuw stamwapen in de hand. Afbeelding in het manuscript 'Genealogie van de heren en graven van Culemborg', fol. 13 (inkt, gouache en goudverf op perkament; coll. Rijksmuseum Amsterdam)

ren gevoerd zijn: de gouden voren en de rode zuilen corresponderen met de gouden scepters van Kleef/Teijsterbant en de rode leeuw van Aquitanië/Holland. Dit onderbouwt de veronderstelde verwantschap aan deze illustere huizen.

Conclusie

In deze bijdrage kan niet diep ingegaan worden op de mogelijke motieven waarmee Floris het handschrift liet vervaardigen. Gebleken is dat de vervaardiger van de kroniekttekst in ieder geval bewuste keuzes maakte bij het gebruik van zijn bronnen. Hij maakte gebruik van de Teijsterbant-kroniek uit het Latijnse verzamelhandschrift en combineerde deze met de Hollandse gravenoorsprong die door Johannes de Beke beschreven was. Daarbij koos hij voor de oudere broer van Dirk I als stamvader van het geslacht, waardoor de Culemborgs niet alleen verwant waren aan het Hollandse gravengeslacht en daarmee aan de oude Trojanen en het Franse koningshuis, maar eigenlijk ook van een aanzienlijkere tak afstamden. Hiermee werd de Brederode-oorsprong overtroffen. De teksten over de daaropvolgende he-

Hubrecht, vierde heer van Culemborg, voert het wapen van zijn grootmoeder uit het geslacht Zuilen. Afbeelding in het manuscript 'Genealogie van de heren en graven van Culemborg', fol. 31 (inkt, gouache en goudverf op perkament; coll. Rijksmuseum Amsterdam)

203

ren van Beusichem zijn misschien op een bron gebaseerd die inmiddels verloren is gegaan, of zij waren een inventie van de vervaardiger zelf. Wellicht werd de vervaardiger geïnspireerd door Willem van Berchen bij de beschrijving van het huwelijk met een dochter uit het huis Pont. Voor de eerste heren van Culemborg kon hij in ieder geval weer oudere bronnen erop naslaan. Daarbij ging de vervaardiger voorbij aan de kroniek van Zweder van Culemborg. Het volgen van de oudere kronieken uit de verzamelhandschriften leverden namelijk een oudere en roemrijkere geschiedenis op van de heerlijkheid. Daarnaast was Zweders' kroniek waarschijnlijk te 'paaps' voor de gereformeerde Floris.

Het handschrift leunde, kortom, sterk op de praktijk van de genealogische adelskroniek die al bestond. De keuze om de vrouwelijke lijn te volgen in plaats van de mannelijke was evenmin ongebruikelijk: de Egmonds deden dit herhaaldelijk. Hun matrilineaire voorouders leverden hen meer status op en benadrukte hun rechten op de erfenis die via hun moeder verliep. Ook in de Culemborgse kroniek konden meer illustere voorouders ten tonele worden gebracht door de vrouwelijke lijn te volgen en werd de verwantschap en de rechtmatige opvolging van de Pallandts onderbouwd.

Meer onderzoek moet gedaan worden naar mogelijke andere genealogische kronieken

Elisabeth van Culemborg,
met het wapen van
Culemborg (gevierendeeld,
I en IV Zuilen, II en III Lek),
afgebeeld in het
manuscript 'Genealogie
van de heren en graven
van Culemborg', fol. 51
(inkt, gouache en goudverf
op perkament; coll.
Rijksmuseum Amsterdam)

uit het eind van de zestiende eeuw: het feit dat het boek met de schilderijen zo lang onderbelicht is gebleven, zou een aanwijzing kunnen zijn dat er meer kronieken bestaan die aan de aandacht ontsnapt zijn. Voorlopig lijkt de aanwezigheid van het boek met de schilderijen in de laatmiddeleeuwse zaal van het Rijksmuseum terecht te zijn.

Mei jet Broers studied History and Museum Curator at the University of Amsterdam. She currently works for Not For Sale, an international organization involved in the fight against modern day slavery. She further works as an exhibition researcher on the 'Canon van de Nederlandse geschiedenis' for the Open Air Museum in Arnhem.

Amsterdam – meijetbroers@gmail.com

Finding safety in feuding. Nobles' responses to Nuremberg's rural security policy in the mid-fifteenth century 11

Ben Pope

Adellijke beschermers van een christelijke gemeenschap. Veluwe edelen tussen machtswerking en religieuze verandering in de zestiende eeuw 33

Jos de Weerd

The longing for leadership. Collective memory of nobles, the perception of their present days, and the need for 'noble-minded personalities' in the Weimar Republic 57

Michael Seelig

Dossier

Landed elites, landed estates and lifestyles in Europe (1880-2000). A historiographical balance and a research agenda 85

Yme Kuiper

Dining in aristocratic households of nineteenth-century France. A study of female authority 105

Elizabeth C. Macknight

The economic and social transformation of the Finnish landed elite, 1800-2000 125

Alex Snellman

From elite to public landscapes. The case of the Klarenbeek estate in Arnhem, 1880-1950 147

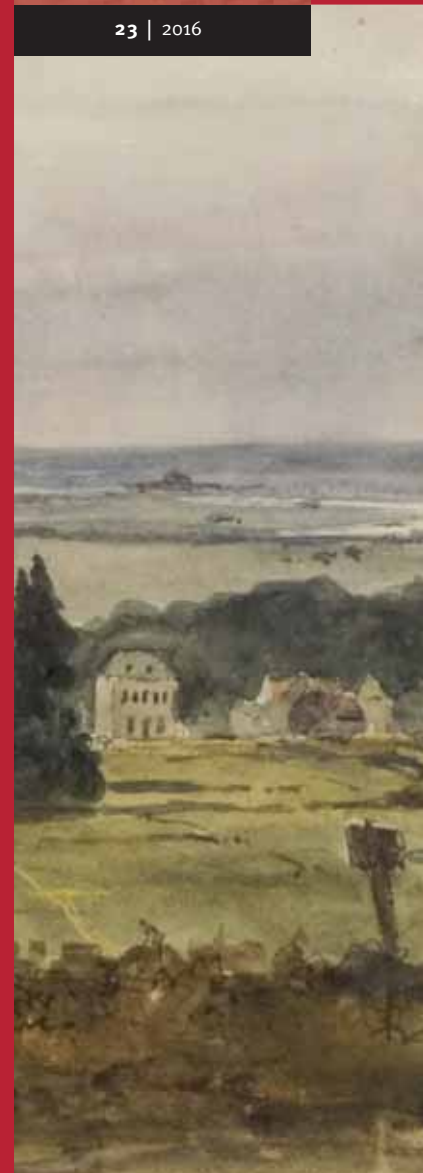
Elyze Storms-Smeets

Redefining nobility. Germany during the nineteenth and early twentieth centuries 169

1880-1950

Daniel Menning

23 | 2016

9 789087 046552